

УДК 94(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5>

ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ

Кузовова Наталя Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Мета та методологія дослідження. Стаття присвячена аналізу джерел з історії Голодомору 1932–1933 років на території Херсонщини. Результати дослідження допоможуть розширити знання про голод 1932–1933 років та проводити ефективний пошук нової архівної інформації про цю подію. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи архівної евристики, за допомогою якої встановлено коло архівів, де потенційно могла зберігатись необхідна інформація, виходячи з інформації про фондоутворювачів.

Результати та наукова новизна дослідження. Проаналізовано значний масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочин радянської влади проти українського народу – Голодомор-геноцид 1932–1933 років на території Херсонщини.

З'ясовано, що збірники архівних документів російських архівістів, не зважаючи на мету підготувати джерельний комплекс, склад і зміст якого заперечуватиме Голодомор як геноцид українського народу, тим не менш містять цінну інформацію з центральних архівів колишнього СРСР, в тому числі матеріали про Південь України. Одним з суттєвих недоліків – відсутність документів, що б відображали реакцію «братніх» республік на голод в Україні, оскільки зокрема херсонські профспілки звертались за продовольчою допомогою до відповідних органів в Білорусії та Росії.

В Україні, паралельно з процесами розсекречення архівів, також видано збірки документів з якісним археографічним оформленням. Власне українські вчені спонукали російських колег звернутись до теми голоду, оскільки раніше за них сформували якісний інформаційний контент для вивчення Голодомору в Україні, котрий не можливо ігнорувати.

Не менш важливу роль у формуванні джерельної бази проблеми відіграють регіональні архіви. Їхні матеріали неодноразово публікувались, в тому числі в масштабному проєкті «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (2008). Здавалось, така кількість виявлених, опублікованих, в тому числі – у вигляді Інтернет-ресурсів документальних пам'яток, картографічних матеріалів, джерел з демографічної статистики вже вичерпала тематику, проте розсекречення та передача документів з СБУ триває, й архіви поповнюються новими документами. Зокрема, такими, що піднімають питання репресій радянської за поширення інформації про голод 1932–1933 років у пізніші роки. Тобто виявлення нових документів, і постановка нових дослідницьких завдань з вивчення історії Голодомору – реальна перспектива на майбутнє.

Ключові слова: Голодомор, Херсонщина, локальна історія, архів, джерело, документ

DOCUMENTS ON THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE KHERSON REGION

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
*PhD in History, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Purpose and methodology of the study. The article is devoted to the analysis of sources on the history of the Holodomor of 1932–1933 in the Kherson region. The results of the study will help to expand knowledge about the famine of 1932–1933 and to conduct an effective search for new archival information about this event. The study is based on source methods of identifying, analyzing and evaluating sources. Methods of archival heuristics are used, with the help of which a circle of archives is established, where the necessary information could potentially be stored, based on information about fundraisers.

Results and scientific novelty of the study. A significant array of official records was analyzed: orders, reports, information, correspondence, certifying the crime of the Soviet government against the Ukrainian people - the Holodomor genocide of 1932–1933 in the Kherson region.

It was found that the collections of archival documents of Russian archivists, despite the purpose of preparing a source complex, the composition and content of which would deny the Holodomor as genocide of the Ukrainian people, nevertheless contain valuable information from the central archives of the former USSR, including materials about southern Ukraine. One of the significant shortcomings is the lack of documents that would reflect the reaction of the "fraternal" republics to the famine in Ukraine, as Kherson trade unions, in particular, sought food aid from the relevant authorities in Belarus and Russia.

In Ukraine, in parallel with the processes of declassification of archives, collections of documents with high-quality archeographic design were also published. In fact, Ukrainian scholars have urged their Russian counterparts to address the issue of famine, as they have previously produced high-quality informational content for the study of the Holodomor in Ukraine, which cannot be ignored.

Regional archives play an equally important role in forming the source base of the problem. Their materials have been repeatedly published, including in the large-scale project "National Book of Remembrance of the Holodomor Victims of 1932–1933 pp. in

Ukraine” (2008). It seemed that such a number of identified, published, including in the form of Internet resources of documentary monuments, cartographic materials, sources on demographic statistics has already exhausted the subject, but declassification and transfer of documents from the SBU continues, and archives are replenished with new documents. In particular, those that raise the issue of Soviet repression for spreading information about the famine of 1932–1933 in later years. That is, the discovery of new documents and the setting of new research tasks to study the history of the Holodomor is a real prospect for the future.

Key words: Holodomor, Kherson region, local history, archive, source, document.

Вступ. Дослідження історії Голодомору 1932–1933 років, зокрема на регіональному рівні, не можливе без залучення усього комплексу наявних джерел, визначення їх повноти та достовірності. В студіях з Голодомору вочевидь бракує комплексного аналізу джерельної бази, що зробив б дослідження цієї проблеми більш ефективним: із залученням нових джерел, що є результатом демографічної статистики, інформаційних ресурсів та баз даних, а також верифікації джерел, що традиційно використовують в історіографії, проте раніше не піддавалися критичному аналізу. Значний обсяг опублікованих документів не вирішує цю проблему, оскільки автори збірок матеріалів, здійснюючи археографічне описання, часто переслідують різні цілі, що відображається у суб’єктивних оцінках, коментарях, акцентах, контексту того чи іншого джерела, принципах їх добору для публікування. Тому застосування методів джерелознавчого аналізу, систематизація виявлених джерел, суттєво допоможуть розширити знання про голод 1932–1933 років та проводити ефективний пошук нової архівної інформації про цю подію.

Мета дослідження. Виявити та описати склад, зміст, дати оцінку інформативності та повноти джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині. В центрі дослідження – архівні джерела, що розповідають про цю подію.

Методологія дослідження. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи архівної евристики, за допомогою якої встановлено коло архівів, де потенційно могла зберігатись необхідна інформація, виходячи з інформації про фондоутворювачів. Здійснено аналіз джерелознавчого потенціалу установ, що могли створювати документи про Голодомор, та стану забезпечення збереженості їх документів, встановлені місця зберігання цих документів. Для визначення інформаційного потенціалу джерела здійснювалась атрибуція, датування, встановлювалась оригінальність та достовірність. Для цього було проведено верифікацію джерел шляхом зіставлення, порівняння, застосування методів компаративного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Основна проблема дослідження Голодомору за архівними документами полягає передусім в тому, що вони були суворо засекречені ще під час документообігу – в поточному діловодстві. Тому особливістю документів офіційного діловодства радянських органів влади цього періоду є уникнення узагальнень фактів «тяжкого стану» в «поганих районах», застосування цих та інших партійних евфемізмів для позначення речей, пов’язаних з голодом, смертю від голоду, селянського опору владі.

Це робилось не лише, для того, щоб «не давати пиши иностранной печати». Й.Сталін та його поплічники боялись розголосу негативної інформації в своєму партійному колі в процесі боротьби за владу. Вони

дотримувались певних правил навіть в спілкуванні між собою. Як-от в телеграмі В.Молотова і Л.Кагановича до Й.Сталіна від 6 липня 1932 року (про голод першої половини 1932 року в Україні, організований за особистими вказівками Й.Сталіна): «Тов. Сталіну. На Украинской конференции должна развернуться критика работы ЦК КП(б)У, недостатки которой привели к *тяжелому положению в некоторых районах*. Встает вопрос, как это освещать в печати. Чтобы не давать пиши иностранной печати, считаем нужным дать изложение этой критики в нашей печати в сдержанных тонах без печатания фактов о положении в плохих районах. Просим сообщить ваше мнение в Харькове. Молотов, Каганович» (Сталин и Каганович, 2001).

В свою чергу очільник ОДПУ в УСРР В. Балицький, роздатований доповідними записками своїх уповноважених в Київській та Дніпропетровській областях, котрі містили докладні дані про кількість померлих від голоду, 22 березня 1933 року наказав уникати надання будь-яких цифр у письмовому вигляді навіть «серед своїх», які б вказували на число жертв голоду, та всі кількісні дані повідомляти лише йому особисто (Голод в СССР, 2012: 678-679). Саме ці листи, що мали бути адресовані особисто В. Балицькому, відсутні в збірнику документів «Голод в СССР 1929–1934» у трьох томах, завершеному білоруськими, російськими та казахськими архівістами в 2013 році.

Згаданий збірник документів «Голод в СССР 1929–1934» являє собою важливий масив опублікованої архівної інформації, який висвітлює основні події та рішення влади, що призвели до Голодомору 1932–1933 років в Україні, містить окремі відомості про кількість жертв в Україні. Метою російських колег було довести, що голод був загальносоюзним явищем. Ця позиція дозволяє познайомитися з документами, включеними в збірник, що відображають ситуацію в усьому СРСР, й завдяки цьому виділити спільні та відмінні риси колективізації та індустріалізації різних регіонів. Навіть сформована з подібною метою збірка документів здатна забезпечити дослідника необхідним матеріалом, адже документи говорять самі за себе.

У цьому збірнику також опубліковано матеріали, що висвітлюють події Голодомору на Херсонщині, котра в той час входила до складу Дніпропетровської та Одеської областей. Так, одіозний очільник Дніпропетровського обкому (у лютому 1933 – березні 1937 року) М. Хатаєвич, в той час близький товариш Й.Сталіна, досить активно та відверто обмінювався інформацією з вождем про своє бачення подій 1932–1933 років. Не в такому обсязі, але все ж зустрічаємо в цьому збірнику документи, які стосуються Одеської області. Вплинуло й те, що М.Майоров, перший секретар Одеського обкому КП(б)У не входив до найближчого оточення Й. Сталіна (М.Майоров був земляком М. Хатаєвича, обидва походили з Гомельської області БСРР), й те, що за словами С.Косіора «Одеса

багато про що мовчить», – після опали М.Майорова, в лютому 1933 року, область очолив Є. Вегер, партійний чиновник родом з Курської області, що мав широку «службову географію», й, мабуть, власне, вже сформоване уявлення про партійну дисципліну, що не допускала порушення директив керівництва.

Не зважаючи на те, що в збірнику містяться розділи, присвячені міжнародній реакції на голод в СРСР, де фігурують національні колонії Херсонщини: німецькі, шведські та єврейські, котрі першими поширили інформацію про голод через газети, консульства, посольства та благодійні організації, відчувається брак документів, щоб відображали подібну реакцію на голод в Україні з боку сусідніх республік Білорусі та Росії. Адже до них, зокрема, звертались представники профспілкових організацій Херсону з проханням надати продовольчу допомогу. Зважаючи на те, що російські історики закидають зарубіжним країнам нехтування гуманітарними цінностями заради політичних та економічних інтересів, цікаво було дізнатись подібні мотиви «братніх» республік, до яких зверталась за допомогою УСРР.

Ще декілька збірників документів з центральних російських архівів розповідають про колективізацію, реакції населення на політику правлячої партії, містять статистичні матеріали, в тому числі, про кількість загиблих від голоду в районах Дніпропетровської області. Це «Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы» в 4-х томах», – збірник, виданий Інститутом історії Російської академії наук, Будинком наук про людину (Франція), Центральним архівом ФСБ Російської Федерації та Інститутом новітнього часу (Франція), під редакцією О. Береловича та В. Данилова у 1998–2012 роках. Для даного дослідження особливий інтерес представляє друга книга третього тому (Берелович, Данилов, 2005), оскільки вона присвячена голоду 1932–1933 років, деякі документи збірника повторюються з вже згаданим «Голодом в СРСР 1929–1934».

Збірник «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталіну о положении в стране (1922–1934 гг.)» в 10-ти томах, підготовлений Інститутом історії Російської академії наук, Центральним архівом ФСБ Російської Федерації Будинком наук про людину (Франція) тощо, під редакцією А. Сахарова та В. Христофорова, виданий протягом 2001–2017 років, містить спецзведення ОДПУ про політичну ситуацію в країні (Сахаров, Христофоров, 2001–2017). У спецзведення потрапляла інформація, яка на думку органів становила загрозу для держави. Намагання подати й важливі, й на перший погляд, випадкові події та вчинки людей, з коментарями та поясненнями, які, на думку оперативників, мали зацікавити Й. Сталіна, і, водночас пояснити їх з такої точки зору, що мала відповідати ідеологічній складовій внутрішньої політики радянської влади, робить документи важкими для розуміння сучасного читача. Але багато документів, укладених працівниками ОДПУ на підставі доповідних записок органів місцевої влади, установ, підприємств, подаються без змін.

Ще однією незручністю роботи з цим збірником, що витікає із особливостей діловодства ОДПУ, є те, що зведення готувалися по СРСР в цілому, але інформація часто подається по районам, без назв областей, навіть, республік, з великою кількістю технічних помилок

в назвах населених пунктів. Інформації ОДПУ по УСРР готувались окремо за потреби, не систематично. Проте документи збірника дають можливість уявити, якою бачили ситуацію в Україні органи ОДПУ та що про неї було відомо Й.Сталіну. Вивчаючи за ними історію в регіональному вимірі, треба відзначити, що інформація про події на території Херсонщини з'являється в них не часто, але кожен з цих небагатьох документів відображав ті з них, наслідки яких були надзвичайно негативні для жителів регіону.

Для висвітлення подій Голодомору 1932–1934 років на Херсонщині можна використати матеріали українських центральних архівів, опублікованих у збірнику «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», укладеного 1990 року під керівництвом В.Пирога (Пиріг, 1990). Він містить документи ЦК КП(б)У, а також архівні матеріали з фондів обласних архівів, з інформацією про голод першої половини 1932 року, Голодомор 1932–1933 років, хід хлібозаготівлі 1932 року, примусове вилучення хліба та продовольчих запасів селян, статистику загиблих від голоду в 1932–1933 років. Матеріали, опубліковані в збірнику відображають загальні явища та через його обсяг та цільове призначення, проте не стають у нагоді, щоб пояснити окремі факти, що мали місце лише на території Херсонщини й є регіональними особливостями.

Щоденники поїздок Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ у 1932–1933 роки демонструють цинічне, споживацьке ставлення керівників СРСР до українського населення як в Україні, так і на Північному Кавказі (2001) (Васильєв, Шаповал, 2001). Збірник містить докладні аналітичні статті В. Васильєва та Ю. Шаповала, в яких подано аналіз ситуації, що склалася 1932–1933 року.

Значний інтерес представляє збірник «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки», укладений Італійським інститутом культури в Україні під редакцією А. Граціозі та Ю.Шаповала 2007 року (Граціозі, Шаповал, 2007). Італійський консул в Харкові Серджо Граденіго регулярно складав донесення про ситуацію в Україні. Він відрізнявся спостережливістю, уважно знайомився з пресою, вмів розговорити радянських чиновників, спілкувався з різними верствами населення, володів інформацією від дипломатичних служб Італійського королівства у Німеччині, Польщі та інших країнах. Граденіго дивувався як радянська держава досі ще існує, і очікував, що політичне та економічне банкрутство СРСР не за горами. Його б можна було звинуватити в перебільшенні масштабів голоду, але він настільки точний у деталях, які підтверджуються архівними документами радянських установ, що можливо він був правий – у той момент доля СРСР висіла на волосині, проте за рахунок загибелі мільйонів українців Й.Сталіну вдалось утримати свою владу та зміцнити радянську імперію. В збірнику не раз згадується Херсон та Херсонщина, аналізується економічна доцільність будівництва гіганта переробної промисловості – Херсонського консервного комбінату, що припало саме на 1933 рік тощо.

Для вивчення подій Голодомору 1932–1933 років на території Херсонщини важливе значення мають документи місцевих архівів – Одеської та Херсонської

областей: вказівки, листування розпорядження, інформації про стан виконання хлібозаготівель, репресивні заходи по відношенню до партійного керівництва та селян, які не виконали план хлібозаготівель тощо.

Матеріали, виявлені одеськими архівістами в результаті підготовки обласного тому «Книги пам'яті. Голодомор 1932–1933 років. Одеська область», розміщені у відповідному томі (Сердюк, 2008) та у вигляді on-line виставок. Вони містять інформацію по районам і населеним пунктам сучасних Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Треба зазначити, що документи за період 1932–1934 років в Одеському державному архіві не збереглися в повному обсязі. Тому залишається лише здогадуватись, чи були разючі й страшні події, пов'язані з злочинами влади в с. Лиса Гора Арбузинського району (сучасна Миколаївська область), виключними фактами свавілля та знущання влади над місцевим населенням, чи моторошним повсякденням. Судячи з висновків, які робили партійці, подібні випадки обговорювались лише тоді, коли їх не можливо було приховати. Такою була партійна мораль: як ніхто не дізнався, партійна таємниця збережена, то й злочину не було. Ми можемо тільки здогадуватись, наскільки брутально домагались виконання партійних настанов та вказівок в кожному окремому населеному пункті.

Описання Голодомору 1932–1933 років в розрізі районів величезних областей також різняться за архівними документами. Протягом декількох років вивчаючи формування партійних архівних фондів, ми прийшли до висновку, що серед методів збереження партійних таємниць, партійці надавали звичайному знищенню документів. Причому це не було якимсь вибірково знищення: знищували цілими фондами, навіть цілими архівами. Так було повністю знищено документи Херсонського окружного Істпарту та численних партійних організацій при наближенні фронту в часи Другої світової війни.

Неначе передчуваючи, якої лихої слави (для комуністів, звичайно) зазнає архів Смоленського обкому КП(б)У, котрий був захоплений германською армією та, потрапивши за кордон, розкрив усьому світові непривабливу сторону партійного буття, співробітниками НКВС масово знищувались документи, що не підлягали евакуації. Через особливості евакуаційної логістики, найбільше постраждали партійні фонди районів, що колись відносились до Одеської області. А от райони, що увійшли потім до складу Запорізької області (Старух, Фролов & Тедєєв, 2008) з Дніпропетровської (Бородін, 2008) свої фонди зберегли та успішно евакуювали. Серед них чимало таких, що висвітлюють події 1932–1934 років.

Значна робота проведена робочою групою працівників державного архіву Херсонської області, в результаті якої здійснено виявлення масиву документів за 1931–1934 років. До роботи цієї групи було також залучено автора. Загалом переглянуто близько 1 млн аркушів, 3 тисячі архівних справ з понад 220 фондів, складено анотації до 505 документів, що відображають причини, перебіг та наслідки Голодомору на Херсонщині.

Це була важка і виснажлива праця, пов'язана з визначенням груп фондів, що потенційно можуть

містити необхідні документи, переглядом справ, які були не в найкращому стані: містилися документи із зга-саючим шрифтом, рукописні документи, фрагментарні документи.

Важливим рішенням, завдяки якому археографічна робота з підготовки Книги Пам'яті була б неможливою, стала передача актових книг РАЦС до державного архіву Херсонської області: якраз минуло 75 років, протягом яких вони мали зберігатися в органах реєстрації актів цивільного стану населення. За короткий час (I квартал 2008 року) було здійснено значну за обсягом роботу щодо виявлення актових записів про смерть від голоду. В результаті було переглянуто два архівні фонди (52 справи) та виявлено 6,5 тисяч актів про смерть з понад 10,5 тисяч, з причин, які прямо або опосередковано вказують на смерть від голоду (у Книгу пам'яті згодом включили майже всі наявні записи, в тому числі, свідоцтва та довідки про смерть з фондів окремих сільрад, оскільки в 6 районах (Верхньорогачицькому, Високопільському, Каланчацькому, Нововоронцовському, Новотроїцькому, Чаплинському) і м. Каховка актові книги за цей період не збереглися, в інших – в неповному складі). Це офіційно задокументована інформація про смерть людей від голоду в області.

Навіть та невелика частина книг, що збереглась, засвідчує масову смерть українців у 1932–1933 роках. Український інститут національної пам'яті високо оцінив роботу херсонських архівістів щодо створення обласного тому Книги (Яковлев, 2008) для відновлення історичної пам'яті українського народу (Державний архів Херсонської області, спр. 1: 25).

Ця робота була б неможлива без бази, яку заклало видання збірки документів у 2003 році «З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр.», здійснене херсонськими архівістами В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукаловою та О. Шинкаренком (2003). Ще раніше, при удосконаленні описів архівного відділу Херсонського обкому КПУ у 1980-х роках, в описах за 1932–1933 роки вперше вжив заборонене слово «голод» його останній завідувач – архівіст та краєзнавець М. Ємельянов (Кузовова, 2015: 171–181).

Оскільки не всі виявлені джерела, були розміщені у Книзі пам'яті, через те, що вона вийшла одним томом, державним архівом Херсонської області окремо була видана збірка документів «Херсонщина. Голодомор. 1932–1933» (Боровик, 2008). Додатково анотації усіх виявлених документів було розміщено на сайті Укрдержархіву.

У ході дослідження автор значно розширила спектр пошуку документів, що охоплював вже 1924–1940 роки. В першу чергу це дає можливість оцінити стан збереження документів за різні роки. Адже неповний склад архівних документів за 1932–1933 роки – це одна з головних проблем, що стоять на заваді дослідникам. Ці матеріали (за 1924–1930 – більш репрезентативні, 1931–1932 роки – починаються лакуни, 1933 – збереглися лише окремі види документів, за 1934–1940 роки теж вкрай не чисельні) є важливим джерелом для оцінки передумов та наслідків Голодомору для України.

Збереженість документів за географічним чинником, як вже зазначалося, впливає на облік демографічних втрат. Матеріали по Херсонській області не

є виключенням: вони містять свої інформаційні ями, що має обов'язково враховуватись при визначенні кількості загиблих від голоду.

Не зважаючи на вказівки радянського керівництва усіляко уникати оціночних суджень про продовольчий стан голодуючих районів (називаючи це порушенням партійної дисципліни, «ниттям» та «скиглінням») і повідомлень, які фіксували кількість голодуючих та померлих від голоду, збереглась достатня кількість документів, які відображають ці події та явища. Крім того було виявлено матеріали в місцевому архіві СБУ, які розповідають про опір населення злочинним діям уряду у вказаний період. Вони також відображають дії силових структур щодо придушення антирадянських заворушень та репресії проти населення, партійного керівництва, адміністрації радгоспів, колгоспів, підприємств, які намагались протидіяти організації голоду в регіоні. Виявлення документів триває до сьогодні.

У тому числі, ці документи містять секретні вказівки щодо знищення актових книг РАЦС та партійних документів. Один з таких записів віднайдено на останній сторінці книги актів записів про смерть Кисилівської сільради Білозерського району архівістом Оленою Марущак: «На підставі постанови м/ради зроблено із'ятіє книг смерті за 1933 рік». Зазначимо, що «із'ятіє» було зроблено якісно: ці записи в архіві відсутні, їхня доля невідома. На нашу думку, головною причиною того, що документи про Голодомор не були утилізовані повністю, було бажання чиновників убезпечити себе від звинувачень у знищенні важливих документів, або зберегти компромат на товаришів, щоб потім використати його у міжпартійних усобицях. В результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

Для визначення кількості населення, котре проживало на території Херсонщини, використані матеріали демографічної та економічної статистики. Особливо вони стають у нагоді, зважаючи на швидкі адміністративно-територіальні зміни, що мали місце у досліджуваній період. Інформацію про кількість населення та його розподіл по населеним пунктам за матеріалами Всесоюзного перепису 1926 року містять «Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року» (1929), підготовлений Херсонським округовим статистичним бюро в 1929 році та «Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа» за редакцією М. Вольфа (1926).

Ближче до досліджуваного періоду кількість населення показана в статистичних довідниках «Нові адміністративні райони УСРР» (1930), виданому в 1930 році та «Райони УСРР» під редакцією О.М. Асаткіна (1936).

Безпосередньо дані демографічної статистики, котрі фіксують надвисоку смертність й від'ємний приріст населення в Україні та містах Херсонщини містять документи, опубліковані у вже згаданому збірнику «Голод в СРСР 1929-1934». Це «Довідка начальника сектора населення та охорони здоров'я ЦУНГУ Держплану СРСР С.Каплуна по результатам природного руху населення за 1933 р.», де серед міст – «лідерів» від'ємного приросту населення вказано Херсон (Голод в СРСР, 2011: 594–601), і «Таблиці природного руху

населення за 1934 р.» (Голод в СРСР, 2011: 641–644). Вони містять дані про УСРР в цілому.

Для регіонального обрахунку жертв також залучені матеріали Електронного атласу Голодомору, що розробляється Гарвардським університетом в рамках проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine», у створенні якого взяли участь спеціалісти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, О. Воловина (США, Університет Північної Кароліни) та Український науковий інститут Гарвардського університету (<http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>). Також використано електронний ресурс – Єдиний реєстр жертв Голодомору, в який включені записи з книг реєстрації смертей, виявлені та описані херсонськими архівістами (<https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru>).

Результати дослідження. В результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

Серед них можна виділити збірники архівних документів: «Голод в СРСР 1929–1934» (завершено в 2013 році), «Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы» (1998–2012), «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)» (2001–2017) тощо, підготовані російськими вченими в рамках міжнародних проектів. Не зважаючи на цілепокладачу установку підготувати збірки документів, що заперечуватимуть Голодомор як геноцид українського народу, у цих збірниках міститься цінна інформація з центральних архівів колишнього СРСР, в тому числі матеріали про Південь України. Проте вони не містять документів, які б відображали реакцію сусідніх з Україною радянських республік на голод.

В Україні, з процесом розсекречення документів, також видано збірки документів: «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), «Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.» (2001), «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки» (2007). Власне українські вчені спонукали російських колег звернутись до теми голоду, оскільки сформували якісний інформаційний та документальний контент для вивчення Голодомору в Україні, котрий не можливо ігнорувати.

Не менш важливу роль у формуванні джерельної бази проблеми відіграють регіональні архіви, у даному випадку: архіви Одеської та Херсонської областей. Їхні матеріали неодноразово публікувались, в тому числі в масштабному проекті, частина якого була спрямована на виявлення документів за вказаний період в архівах, під час видання серії «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (2008). Здавалось, така кількість виявлених, опублікованих, в тому числі у вигляді Інтернет-ресурсів документальних пам'яток, вже вичерпала тематику, проте розсекречення та передача документів з СБУ триває, й архіви поповнюються новими документами. Зокрема, такі, що піднімають питання репресій за поширення інформації

про голод 1932–1933 років у пізніший період, тобто виявлення нових документів і постановка нових дослідницьких завдань з історії Голодомору – цілком можлива перспектива на майбутнє.

Значний інтерес для дослідників та поле роботи для аналізу представляють матеріали, створені демографами, картографами на підставі кількісного аналізу джерел та застосування міждисциплінарних методів.

Також у перспективі – виявлення фотодокументів, залучення архівів з-за кордону всіх документів, що можуть доповнити наше знання про Голодомор 1932–1933 років.

Разом з матеріалами усної історії архівні матеріали утворюють джерельний комплекс, що дозволяє досліджувати історію голоду 1932–1933 років, зокрема на Херсонщині.

Література:

1. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва : (РОССПЭН), 2001.
2. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012.
3. Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Ин-т российской истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по экономической истории (Швеция) ; под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 840 с.
4. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): Сб. док. в 10 т. / Ин-т рос. истории РАН, Центр. архив ФСБ РФ, Науч. совет РАН «История международных отношений и внешней политики России», Науч. совет РАН по истории соц. реформ, движений и революций, Комис. историков России и Финляндии, АН Финляндии, Фонд Дом наук о человеке (Франция) ; Отв. ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров. Москва : ИРИ РАН, 2001–2017.
5. Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
6. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.
7. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні; пер. з італ. М. Прокопович ; упорядкув. та вступ. ст. А. Граціозі ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал ; передм. Н. Ф. Баллоні. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.
8. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Одеська область: [у 2 ч.]. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1 / Ред. кол. М. Д. Сердюк (голова) та ін. 2008. 1008 с.
9. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / Обл. редкол.: Старух О. В., Фролов М. О., Тимченко С. М., Турченко Ф. Г., Тедеєв О. С. Український інститут національної пам'яті; Запорізька обласна державна адміністрація. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.
10. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / Ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець, С. І. Світленко, В. В. Сиченко, Н. М. Тітова; Авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), В.М. Бекетова, С. С. Волинець, І. С. Голуб, Л. М. Голубчик та ін.; Відп. ред. С. І. Світленко. Український інститут національної пам'яті; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол. : І. О. Яковлев (голова), В. Ф. Боровик, А. Е. Вірлич [та ін.]; авт. кол.: С. Г. Водотика [та ін.]; Укр. ін-т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. обл. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. 844 с.
12. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп.2, спр.1 Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців Голодомору та видання Книги Пам'яті України, арк. 25.
13. З історії Голодомору на Херсонщині у 1932-33 рр. : добірка док. / уклад. В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон : Держ. арх. Херсон. обл., 2003. 44 с.
14. Кузовова Н.М. Пам'яті Михайла Андрійовича Ємельянова, архівіста, краєзнавця, колекціонера, бібліофіла, мецената, почесного громадянина Херсона (1923–2014). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 171–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sno_2015_3_12
15. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів / Ред. кол.: В. Ф. Боровик (голова), Л.В.Виноградова, О. О. Марущак; Авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Івашенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючківська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (кер. авт. кол.), Г.Б.Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко; Відп. ред. О. О. Марущак. Херсонська обласна державна адміністрація; Державний архів Херсонської області. Херсон : ВАТ ХМД, 2008. 320 с.
16. Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року / Херсонське округове статистичне бюро. Херсон, 1929. 76 с.
17. Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 60 с.
18. Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. 322 с.
19. Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.
20. Голод в СССР 1929–1934. Том 3. Лето 1933–1934 гг. Москва : МФД, 2011.
21. The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>.
22. Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/>.

References:

1. Stalin i Kaganovich (2001). Perepiska. 1931–1936 gg. [Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931–1936]. Moskva: (ROSSPJeN). [in Russian].
2. Golod v SSSR. 1929–1934. T. 2. [Famine in the USSR. 1929–1934. T. 2.]. (2012). Moskva : MFD. [in Russian].
3. Berelovicha, A., Danilova, V. (ed.) (2005). Sovetskaja derevnja glazami VChK-ODPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-h t. T. 3. 1930-1934 gg. Kn. 2. 1932–1934 gg. [Soviet village through the eyes of the Cheka-ODPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes. T. 3. 1930-1934. Book. 2.1932–1934]. Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2005. 840 p. [in Russian].
4. Saharov, A.N., Hristoforov, V.S. (ed.) (2001–2017). «Sovershenno sekretno»: Lubjanka – Stalinu o polozhenii v strane (1922–1934 gg.): Sb. dok. v 10 t. [“Top secret”: Lubyanka – to Stalin on the situation in the country (1922–1934): Sat. doc. in 10 t.]. Moskva: IRI RAN. [in Russian].
5. Pyrih, R. Ya. (ed.) (1990). Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 605 p. [in Ukrainian].
6. Vasylieva, V., Shapovala, Yu. (ed.) (2001). Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz. 1932–1933 rr. [Commanders of the Great Famine: Travels of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932–1933]. Kyiv: Heneza, 399 p. [in Ukrainian].
7. Hratisiozi A., Shapoval, Yu. (ed.) (2007). Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskyx dyplomativ. 1932–1933 roky [Letters from Kharkov. Famine in Ukraine and the North Caucasus in the reports of Italian diplomats. 1932–1933]. Kharkiv: Folio, 255 p. [in Ukrainian].
8. Serdiuk, M. D. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Odeska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Odesa Oblast]. Odesa: Astroprynt, Ch. 1, 1008 p. [in Ukrainian].
9. Starukh O. V., Frolov M. O., Tymchenko S. M., Turchenko F. H., Tedieiev O. S. (ed.) (2008). Natsionalna Knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Zaporizka oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 pp. in Ukraine. Zaporozhye region]. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 1080 p. [in Ukrainian].
10. Borodin, Ye. I. (ed.) (2008). Natsionalna Knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Dnipropetrovska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 pp. in Ukraine. Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk : ART-PRES, 1248 p. [in Ukrainian].
11. Yakovliev, I. O. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Kherson region]. Kherson: Naddniproian. pravda, 844 p. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. R-4093, op. 2, spr. 1. Dokumenty (informatsii, analitychni dovidky, vidomosti, lystuvannia, foto) pro zbir svidchen ocheydytsiv Holodomoru ta vydannia Knyhy Pamiati Ukrainy, ark. 25 [State Archives of Kherson region. FR-4093, op.2, file 1 Documents (information, analytical references, information, correspondence, photos) on the collection of eyewitness accounts of the Holodomor and the publication of the Book of Memory of Ukraine, p. 25]. [in Ukrainian].
13. Baraniuk, V., Marushchak, O., Stukalova, O., Shynkarenko, O. (ed.) (2003). Z istorii Holodomoru na Khersonshchyni u 1932–33 rr.: dobirka dok. [From the history of the Holodomor in the Kherson region in 1932-33: a selection of doc.]. Kherson : Derzh. arkh. Kherson. obl., 44 p. [in Ukrainian].
14. Kuzovova, N.M. (2015). Pam'iaty Mykhaila Andriiovycha Yemelianova, arkhivista, kraieznavtsia, kolektsionera, bibliofila, metsenata, pochesnoho hromadianyna Khersona (1923–2014) [In memory of Mikhail Andreevich Yemelianov, archivist, local historian, collector, bibliophile, philanthropist, honorary citizen of Kherson (1923-2014)]. *Scriptorium nostrum*, no. 3, pp. 171–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2015_3_12 [in Ukrainian].
15. Borovyk, V. F. (ed.) (2008). Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv [Kherson region. The Holodomor. 1932–1933: Collection of documents]. Kherson : VAT KhMD, 320 p. [in Ukrainian].
16. Khersonske okruhove statystyчне biuro (1929). Spysok zaliudnennykh mist Khersonskoi okruhy na 1 sichnia 1928 roku [List of populated places of Kherson district on January 1, 1928]. Kherson, 76 p. [in Ukrainian].
17. Tsentralne statystyчне upravlinnia USRR (1926). Materialy do opysu okruh USRR. Statystychni kharakterystyky. Melitopolska okruha [Materials to describe the district of the USSR. Statistical characteristics. Melitopol district]. Kharkiv, 60 p. [in Ukrainian].
18. Derzhavna pianova komisiia USRR, Ekonomichno-statystychnyi sektor (1930). Novi administratyvni raiony USRR. Statystychni dovidnyk [New administrative districts of the USSR. Statistical reference book]. Kharkiv: Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy», 322 p. [in Ukrainian].
19. Asatkina, O. M. (1936). Raiony USRR. T. 1: Statystychni dovidnyk [Regions of the USSR. Vol. 1: Statistical reference book]. Kyiv: Vyd-vo «Narodne gospodarstvo ta oblik», 1245 p. [in Ukrainian].
20. (2011). Golod v SSSR 1929–1934. Tom 3. Leto 1933–1934 gg. [Famine in the USSR 1929-1934. Volume 3. Summer 1933–1934]. Moskva: MFD [in Russian].
21. The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html> [in English].
22. Iedynyi reiestr zhertv Holodomoru [Unified Register of Holodomor Victims]. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.08.2021
The article was received 08 August 2021